

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ РОЗРАХУНКІВ

Стаття присвячена розкриттю сутності, правових особливостей та змісту розрахункових відносин. Викладено основні теоретичні положення щодо розрахункових відносин. Встановлено існуючі прогалини законодавства у визначеній сфері та сформульовано конкретні пропозиції щодо їх усунення.

Ключові слова: розрахунки, розрахункові відносини, теоретичні положення, прогалини, вдосконалення, цивільне законодавство.

Здавна відомі форми розрахунків в сучасних умовах переживають суттєві зміни: всього декілька десятків років тому з'явилася безготівкова форма, а також завдяки стрімкому розвитку інформаційних технологій останнім винаходом людства стало впровадження розрахунків електронними грошима. Україна не стоїть осторонь цих процесів і, хоча сфера розрахунків розвивається в нашій країні доволі повільно, все ж очевидно, що сучасність ставить перед дослідниками важливе актуальне питання правового врегулювання розрахунків в нових економічних умовах.

Вирішити це питання можливо лише маючи повноцінне уявлення про сутність розрахункових відносин, насамперед, з теоретично обґрунтованої точки зору, оскільки саме наукова обґрунтованість є запорукою ефективного правового регулювання будь-якого суспільного явища. Отож, саме розкриття теоретико-правової природи розрахункових відносин ми і ставимо за мету в нашому дослідженні. Відмітимо, що зазначеному питанню вже неодноразово приділялася увага в наукових працях (зокрема, Н.В. Агафонової [1], І.А. Безклубого [2], Т.В. Боднар [3], О.В. Васьковського [4], О.П. Печеного [5], О.П. Подцерковного [6], Є.О. Харитонова, О.І. Харитонової [7] та інших). Не применшуючи значущості наукових розробок вказаних авторів, все ж зауважимо, що сьогодні це питання не втрачає актуальності в нових умовах економіки та з урахуванням тих змін, що вносяться до законодавства, що, цілком логічно, впливає і на природу розрахункових відносин.

Відтак, в межах даної наукової роботи передбачається викласти основні результати дослідження щодо правової природи, сутності та особливостей розрахункових відносин. Зокрема,

серед завдань: розкрити поняття розрахункових відносин; навести підстави та умови їх виникнення; здійснити класифікацію цих відносин; визначити особливості платіжних інструментів; охарактеризувати зміст досліджуваних правовідносин; зауважити на існуючих прогалинах в законодавстві та сформулювати шляхи їх усунення.

Відомо, що розрахунки це дії, спрямовані на погашення грошового зобов'язання. Дослідити особливості здійснення розрахунків поза межами тих відносин, в яких вони відбуваються, неможливо. Отже, розрахунок є об'єктом розрахункових відносин. Під розрахунковими відносинами ми розуміємо цивільні акцесорні правовідносини особливого виду, які виникають між суб'єктами основного зобов'язання (в деяких випадках із залученням спеціального суб'єкту) з метою припинення грошового зобов'язання, обумовленого основним правочином, і які після виникнення отримують самостійного та незалежного значення, тобто вже не можуть бути закінченими в інший спосіб як погашення саме грошового зобов'язання.

Законодавець чітко стоїть на позиції виділення двох форм розрахунків на підставі тієї форми, в якій існують кошти: 1) у формі грошових знаків – готівкова форма; 2) у формі записів на рахунках у банках – безготівкова формі. Звідси, вирізняються дві форми розрахункових відносин: готівкова та безготівкова. Важливо відмітити, що в готівкових розрахункових відносинах предметом виступають гроші. Безготівковим розрахунковим відносинам властивий особливий предмет – майно у вигляді прав вимоги до фінансової установи на гроші, що є власністю клієнта та перебувають у тимчасовому розпоря-

дженні цієї установи на підставі договору між клієнтом та відповідною установою. При цьому, правова природа основного правочину не має значення для виникнення розрахункових відносин, разом із тим виникнення грошового зобов'язання за ним є передумовою їхнього виникнення. Підставою виникнення готівкових розрахункових відносин є вчинення дій, спрямованих на погашення грошового зобов'язання шляхом передачі грошових коштів одержувачеві (об'єкт в цьому випадку співпадає із підставою виникнення цих відносин), а підставою виникнення безготівкових розрахункових правовідносин – розрахунковий правочин із використанням передбачених законодавством платіжних інструментів, що підтверджують виникнення розрахункових відносин і зобов'язують фінансові установи здійснювати розрахункову операцію (платіж).

Зрозуміти сутність розрахункових відносин допоможе здійснення їхньої класифікації.

Так, розрахункові відносини доцільно класифікувати за такими критеріями: 1) за формою грошей: готівкові, безготівкові (форми розрахунків); 2) за способом платежу – види розрахунків (акредитив, інкасо тощо); 3) за спеціальним суб'єктом розрахункових відносин: банк, небанк (інші платіжні системи); 4) за сферою поширення: внутрішньодержавні, міжнародні; 5) за цілями платежу: пов'язані з підприємницькою і не підприємницькою (споживчою) діяльністю; 6) за галузевої приналежності основного зобов'язання, за якими здійснюються розрахунки в сфері цивільного права та публічного права (податкові розрахунки). Наведена класифікація дає якщо не повне, то усестороннє уявлення про те, які бувають розрахунки. При цьому слід відзначити, що розрахунки здійснюються за принципом свободи волевиявлення клієнта щодо обрання виду розрахунку, які водночас є чітко регламентованими законодавством та нормами НБУ, у поєднанні із підкоренням внутрішнім правилам кожного окремого банку щодо проведення розрахункових операцій. Вільне обрання виду розрахунку обумовлює дійсність погашення грошового боргу за основним зобов'язанням, якщо кредитор не заперечує проти конкретної правової форми розрахунків та окремо не обумовив це в основному зобов'язанні.

Вид розрахунку зумовлюється тим платіжним

інструментом, який обиратиметься для здійснення погашення грошового зобов'язання. В науковій літературі висловлюються точки зору, що розрахунковий документ та платіжний інструмент є тотожними поняттями [4, с. 106]. При цьому О.В. Васьковський наголошує на нібито існуючій плутанині в законодавстві щодо розрізнення між собою розрахункових документів, платіжних інструментів та форм розрахунків [4, с. 106]. Насправді ж, згідно із Законом України "Про платіжні системи та переказ коштів в Україні", платіжний інструмент може бути у вигляді документу на переказ або у вигляді електронного платіжного засобу. В свою чергу, документ на переказ може мати форму розрахункового документу, документу на переказ готівки, клірингової вимоги (формує клірингова установа) та міжбанківського розрахункового документу. Звідси, розрахунковий документ є різновидом документу на переказ, який в свою чергу є різновидом платіжного інструменту, що свідчить про застарілість твердження О.В. Васьковського щодо тотожності цих категорій в сучасному законодавстві.

Таким чином, чинне законодавство доволі послідовно врегульовує здійснення розрахунків (зокрема, в законодавстві, на відміну від науки, плутанини щодо застосування таких понять як "вид", "форма" розрахунків чи "платіжний інструмент" та "розрахунковий документ" немає), що, відмітимо, є позитивним досягненням останніх років, коли було прийнято ряд нових законів та внесено зміни до раніше діючих (наприклад, суттєві зміни до правової природи розрахункових відносин вніс Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо функціонування платіжних систем та розвитку безготівкових розрахунків" від 18.09.2012 р. [8]). Разом із тим, й до сьогодні є окремі прогалини, що потребують вдосконалення. Так, чіткого переліку платіжних інструментів не містить жодний нормативно-правовий акт, встановлюючи при цьому право Національного банку України застосовувати інші види платіжних інструментів, що відомі звичаям ділового обороту чи міжнародній практиці.

З огляду на це, потребує узгодження перелік платіжних інструментів, які існують в сучасній практиці та регламентовані діючим законодавством. Законодавством в розрізних НПА зга-

дуються такі види платіжних інструментів: акредитив; меморіальний ордер; платіжні доручення; платіжні вимоги; платіжні вимоги-доручення; вексель; чек; платіжні картки; інші дебетові та кредитові платіжні інструменти. Однак, в зв'язку із прийняттям останніми роками нових законів, які регулюють здійснення розрахунків в Україні, вексель вже не може розглядатись як розрахунковий документ. Також не може він вважатись і платіжним інструментом, оскільки змістовно він не відповідає вимогам, які характеризують платіжні інструменти згідно із Законом України "Про платіжні системи і переказ коштів в Україні". Відтак, слушним буде внести зміни до Господарського кодексу, Закону України "Про банки і банківську діяльність", Інструкції про безготівкові розрахунки в частині визначення платіжних інструментів, видаливши вексель з їх переліку. Окрім того, доцільним є надання якомога повнішого переліку правових форм безготівкових розрахунків в статті "Види безготівкових розрахунків", при цьому окремі форми (за критерієм значущості з точки зору законодавця для правового регулювання) мають регулюватись Цивільним кодексом, а інші – іншими нормативно-правовими актами. Цивільний кодекс України як основний закон, який визначає види безготівкових розрахунків, повинен містити їхній повний перелік задля усунення розбіжностей в розумінні тих платіжних інструментів, які можуть застосовуватись для здійснення безготівкового розрахунку. Тому потребує доповнення стаття 1088 ЦК України в частині уточнення платіжних інструментів, що використовуються при розрахунках за інкасо, а також з метою узгодження з іншими нормативно-правовими актами доповнення переліку видів безготівкових розрахунків електронними платіжними засобами.

Повертаючись до питання теоретико-правової характеристики розрахункових відносин, поставленого за мету дослідження, використовуючи наукові здобутки таких вчених як: В.А. Белов [9], О.В. Дзера [10], Л.А. Лунц [11], О.А. Красавчікова [12], О.П. Печений [5], Є.А. Флейшиць [13], О.І. Харитонова, Є.О. Харитонов [7] та інших, розкриємо їх зміст.

Соціальним змістом розрахункових відносин є суспільні відносини, що формуються внаслідок здійснення платежів з метою погашення грошового зобов'язання. Матеріальний зміст

розрахункових відносин збігається із об'єктом розрахункових відносин, тобто представляє собою дії, що спрямовані на погашення грошового зобов'язання. Юридичним змістом розрахункових правовідносин виступають юридичні права та обов'язки його суб'єктів: кредитора та дебітора.

Обов'язком дебітора в розрахункових відносинах є реальне та належне виконання покладеного на нього на законно встановлених підставах обов'язку шляхом здійснення відповідних дій із грошовими засобами кредитора задля погашення його грошового зобов'язання за основним договором у визначених законом формах (передача грошей у готівкових розрахунках, перерахування вказаної суми грошових засобів на визначений рахунок). Зважаючи на те, що в науці вже тривалий час ведеться дискусія щодо розмежування реальності та належності виконання обов'язку, ми, підтримуючи думку М.І. Брагінського та В.В. Вітряньського [14, с. 72] (стосовно того, що це є різноплосинні явища), наполягаємо на доцільності закріпити на законодавчому рівні в ЦК України правило, згідно з яким платіж вважається належним чином здійсненим, коли гроші поступили на рахунок кредитора. У зв'язку з цим пропонуємо ст. 1088 ЦК України доповнити частиною п'ятою такого змісту: "Кредитор, який приймає чек або інший платіжний ордер чи зобов'язання заплатити, передбачається таким, що зробив це лише за умови, що за ним буде вчинено платіж. Платежем вважається оплата платіжного ордера, а не сам факт видачі чеку або платіжного ордеру. Грошове зобов'язання погашається лише в момент оплати чека або іншого платіжного ордеру".

Правом дебітора у розрахункових відносинах є право вимагати від кредитора надання всіх необхідних документів у встановлені строки із дотриманням встановленої форми і зазначенням всіх необхідних реквізитів. Особливістю розрахункових відносин є те, що права у дебітора є не тільки по відношенню до кредитора, але й по відношенню до третьої сторони, якій грошові засоби переходять у власність, а саме: право вимагати від третьої сторони виконання визначених умов, що обумовлює, в свою чергу, виконання дебітором свого обов'язку.

До кредиторських обов'язків слід віднести: 1) здійснення кредитором дій, які створюють для

боржника можливість розпочати виконання договірної зобов'язання; 2) прийняття кредитором виконання за договірним зобов'язанням, якщо воно є належним чином виконаним, що підтверджується отриманням відповідних документів. Правом кредитора в розрахункових відносинах є право вимагати належного та реального виконання дебітором покладеного договірної зобов'язання, а також право звернення до суду у випадку неналежного виконання обов'язку дебітором.

Окрім кредитора та дебітора в розрахункових відносинах в більшості випадків приймає участь спеціальний суб'єкт – банк (інша фінансова установа). На відміну від висловлюваних в наукових дослідженнях позицій, насправді, при перерахуванні грошових коштів з одного рахунку на інший (здійсненні безготівкового розрахунку) до банку не переходить обов'язок сплати грошового зобов'язання платника, він лише виконує передбачені договором про банківський рахунок обов'язки, серед яких і обов'язок виконувати розпорядження клієнта про перерахування і видачу відповідних сум з рахунку та проведення інших операцій за рахунком. Тому борг дебітора не переводиться на банк, обслуговуючий кредитора, а переводиться тільки право вимоги на певну суму коштів від дебітора до банку до кредитора до обслуговуючого його банку.

Отже, розрахункові відносини за своєю природою є доволі складними та різноманітними суспільними відносинами. Ефективне врегулювання порядку здійснення розрахунків, безумовно, залежить від чіткого розуміння сутності цих відносин, їхнього змісту та особливостей. Зважаючи на те, що сьогодні в Україні активно підтримується курс на поширення безготівкових розрахунків, оскільки сприяння збільшенню різноманітності та кількості електронних послуг входить до національної політики розвитку інформаційного суспільства в Україні, безготівкові розрахунки на даний період потребують найбільшої уваги. Особливо актуальним питання правової природи та сутності розрахункових відносин стає в аспекті появи нового виду безготівкових розрахунків – розрахунків електронними грошима. Особливістю таких розрахунків є наявність додаткового суб'єкта, який забезпечує їхнє виконання, – емітента електронних грошей (банк), а також особливий порядок їх викорис-

тання (зокрема, необхідність реєструвати електронний гаманець, особливі умови обміну електронних грошей на готівкові гроші, особливі відмінні умови використання електронних грошей фізичними та юридичними особами тощо). В цьому ракурсі слід відмітити, що процес виконання безготівкового розрахунку можна розділити на три етапи: 1) ініціювання здійснення безготівкового розрахунку; 2) безпосереднє здійснення переказу коштів; 3) прийняття здійсненого переказу коштів його одержувачем (завершення переказу). На кожному з цих етапів на суб'єктів розрахункових відносин покладаються певні обов'язки, і передбачена відповідальність за їхнє вчасне, повне та належне виконання. Процес виконання безготівкового розрахунку забезпечується відповідальністю за його належне здійснення, яка встановлена спеціальним нормативно-правовим актом, що регулює питання вирішення спорів щодо здійснення безготівкових розрахунків, – Законом України "Про платіжні системи та переказ коштів в Україні", в якому врегульовано і окремі питання розрахунків електронними грошима. Разом із тим, щодо розрахунків електронними грошима сьогодні існує чимала кількість не врегульованих питань (серед яких: необхідно розробити механізм, який би забезпечував можливість споживача належним чином ідентифікувати комерційну інформацію та осіб, від яких вона надходить; необхідно врегулювати діяльність провайдерів, хостерів, їхні права, обов'язки, відповідальність за надання послуг, визначити випадки, в яких провайдер / хостер не несе відповідальності, та які дії слід вважати правопорушеннями; потребує визначення переліку тих товарів, які не можуть продаватися шляхом обміну електронними документами; тощо). Саме тому сьогодні нагально необхідне прийняття Закону України "Про електронну комерцію".

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що розрахунки завжди були і будуть предметом посиленої уваги з боку науковців та практиків-фахівців, оскільки вони є фундаментальною складовою та двигуном економіки держави. Ефективне та якісне правове регулювання розрахунків в значній мірі залежить від теоретичної розробленості питань їх здійснення. Тому сподіваємося, що викладені теоретико-правові положення даного наукового дослідження сприятимуть поглибленню теорії розрахунків, а пропозиції, зроблені під

час наукового пошуку, – сприятимуть вдосконаленню правового регулювання розрахунків та розрахункових відносин.

Література

1. Агафонова Н.В. Правовий режим акредитиву як форми безготівкових розрахунків: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Н. В. Агафонова – Київ, 2002. – 192 с.
2. Безклубий І.А. Банківські правочини: монографія / Ігор Анатолійович Безклубий. – К.: Ін Юре, 2007. – 455 с.
3. Боднар Т.В. Теоретичні проблеми виконання договірних зобов'язань (цивільно-правовий аспект): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Боднар Тетяна Валеріївна; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 442 с.
4. Васьковський О.В. Правове регулювання відносин за договором на розрахунково-касове обслуговування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О.В.Васьковський; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2004. – 185с.
5. Печений О.П. Просрочка исполнення договорного зобов'язання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О.П. Печений – Х., 2001. – 193 с.
6. Подцерковный О.П. Организационно-правовые основы расчетных отношений в хозяйственном комплексе Украины: дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.04 / О.П.Подцерковный. – Одесса, 1999. – 191 с.
7. Харитонов Є.О., Харитонова О.І. Цивільні правовідносини: Навчальний посібник / Є.О. Харитонов, О.І. Харитонов. – К.: Істина, 2008. – 304 с.
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо функціонування платіжних систем та розвитку безготівкових розрахунків: Закон України від 18.09.2012 // Урядовий кур'єр.– 2012. – № 199.
9. Белов В.А. Денежные обязательства / В. Белов.–М.: АО Центр ЮринфоР, 2001.– 237 с.
10. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. 3-є видання, перероб. і доп у 2т. / За відп. ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – Юрінком Інтер, – Київ, 2008. 1904 с.
11. Лунц Л.А. Деньги и денежные обязательства в гражданском праве. Изд. 2-е, испр / Л. А. Лунц. – М.: Статут, 2004. – 350 с.
12. Советское гражданское право: В 2 т. / Под ред. О. А. Красавчикова. – Т.1. – М.: Высшая школа, 1972. – 448 с.
13. Флейшиц Е.А. Расчетные и кредитные правоотношения / Е. А. Флейшиц. – М.: Гос. изд-во юр. лит-ры., 1956. – 278 с.
14. Брагинский М.И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая. Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский – М.: СТАТУТ, 2000. – 848 с.

Я.А. Хирс

Теоретико-правовые вопросы расчетов.

Статья посвящена раскрытию сущности, правовых особенностей и содержания расчетных отношений. Изложены основные теоретические положения относительно расчетных отношений. Определены существующие пробелы в указанной сфере в законодательстве и сформулированы конкретные предложения по их устранению.

Ключевые слова: расчеты, расчетные отношения, теоретические положения, пробелы, усовершенствование, гражданское законодательство.

Y. Khirs

Theoretical and legal issues of the calculations.

The article is devoted to disclosure of nature, legal features and content of payment relations. The basic theoretical principles concerning payments have been stated. Existing deficiency in this area of law have been identified and specific proposals have been defined to eliminate them.

Keywords: payment, payment relations, theoretical principles, deficiency, improvement, civil legislation.